

היבטים לשוניים בפרשת פינחס עד

דקדוקי קריאה בפרשת פינחס ובהפטרה ובראשון של מטות

כה יא **בְּקִנְיָאֵי**: הנר"ן רפויה בשוא נח, עם זאת יש להשמיע האל"ף, לא – בְּקִנְיָאֵי. וכן **בְּקִנְיָאֵי**: ולא – בְּקִינְיָאֵי.

כה יב **שָׁלוֹם**: בחלק מספרי התורה הוא"ו של 'שלוש' קטועה

כה יג **וְהָיְתָה לָּוֹ**: טעם נסוג אחור לה"א הראשונה ודגש חזק בלמ"ד מדין אתי מרחיק, עם זאת היר"ד בשוא נע. **לֹא־לֵהָיוּ**: האל"ף כלל אינה נשמעת

כה טו **רֹאשׁ אֲמוֹת בֵּית-אָב בְּמִדְיָן הָיָא**: אין להתעכב על **אָב**, ויש להאיץ מעט את קריאת התיבה **בְּמִדְיָן** להסמיכה לתיבה שלפניה שהרי הטפחא היא כאן המפסיק העיקרי

כה יח **כִּי צִרְרִים**: תיבת **כִּי** במונח ואיננה מוקפת לזו שלאחריה. **עַל-דִּבְרֵי-פָעוֹר**: גם כאן וגם בהמשך הפסוק **דִּבְרֵי** – במקף ולא במונח **הַמִּכָּה** בטעם מרכא, **בְּיוֹם-הַמִּגְפָּה** הבי"ת רפה.

כו ג **בְּעֶרְבָתָּה**: געיה בעי"ן והר"ש בשווא נח.

כו ז **הָרְאוּבֵנִי**: האל"ף כלל אינה נשמעת, כאילו כתוב 'הרובני'.

כו ט **קִרְיַי הָעֵדָה**: כאן הכתיב הוא **קְרוּאִי** והקרי **קִרְיַי**, בתחילת הספר – הפוך! **בְּעֵדַת-קָרַח**: העמדה קלה בבי"ת למנוע הבלעת העי"ן החטופה, בדומה גם בהמשך פס' י **בְּאֶחָל**

כו יד **שְׁנַיִם וְעֶשְׂרִים אֱלֹף**: יש להאיץ את קריאת תיבת **אֱלֹף** להסמיכה לתיבה שלפניה שלא יישמע 'שנים ועשרים, אלף ומאתים'. **22,200 ולא 1,222** נכון הדבר גם בהמשך הפרק

כו טז **לֹא־זָנִי**: האל"ף בקמץ קטן

כו יז **לֹא־רֹד**: הלמ"ד פתוחה

כו כ **לְשִׁלָּה**: במלרע

כו כג **לִפְנֵי** במדויקים: הו"ו רפה ללא דגש.

כו לג **לֹא-הָיוּ לָוֹ**: טעם נסוג אחור לה"א **מַחֲלָה**: החי"ת בשוא נח ולא בחטף.

כו מה **לְחֹבֶר**: החית בסגול ולא בצירי

כו נג **לֹא־לָהּ**: למ"ד קמוצה

כו נד **וְלַמַּעֲטָה**: המ"ם בשווא נח

כו נט **יִלְדָּהּ**: יש להיזהר לא להניח את השווא שבלמ"ד, אחרת משנה משמעות. ובמיוחד לקוראים קמץ כפתח.

כו סב **הַתִּפְקָדוֹ**: ה"א בקמץ קטן תי"ו בשוא נח; פ"א בקמץ רחב, והקו"ף בשווא נע

כו סד **לֹא-הָיָה אִישׁ**: טעם נסוג אחור לה"א הראשונה

כז ג **בְּעֵדַת-קָרַח**: העמדה קלה בבי"ת למנוע הבלעת העי"ן החטופה. **לֹא-הָיוּ לָוֹ**: טעם נסוג אחור לה"א

כז יג **וְרֹאִיתָה אֹתָהּ**: הטעם לא עבר לתי"ו². **וְנִאֲסַפְתָּ** מלרע, הטעם בתי"ו.

מקומות נוספים (בפרק זה) שו"ו ההיפוך לעתיד הפכה למלרע: **וְצִוִּיתָה וְנִתְּתָה**

כז יז **רָעָה**: אי הקפדה על קריאת העי"ן כהלכה עלולה לגרור אחריה שינוי משמעות

כז כא **וְשָׁאֵל לָוֹ**: טעם נסוג אחור לשי"ן

כח ד **הַכֶּבֶשׂ אֶחָד**: תיבה **אֶחָד** ללא ה"א הידיעה³

כח כד **כְּאֵלֶּה**: בלא מעט קהילות קיים מנהג מיותר לפיו הקהל מלווה את בעל הקריאה בזמן שהוא קורא תיבה זו⁴. במקרה כזה ועל מנת לתת לאנשים לשמוע את הקורא, כדאי להמתין מעט לפני קריאתה

¹ בחומשים סימנו געיה ברי"ש (עקב ריחוקה מהטעם) שעלולה להטעות לשוא, בעיקר מי שרגיל לקרוא כך.

² כך הוא בד"כ בל"ה בנין קל

³ בפרשת תצוה יש שינויים אחדים וכדאי לשים לב

כח כו **בְּהִקְרִיבְכֶם**: אֲזַל־גֶּרֶשׁ בְּאוֹתָהּ תִּיבָה, גַּם הַבִּי"ת הַשְּׁנִייה בְּשוּוָא נֶעַ. **בְּשִׁבְעַתִּיכֶם**: הַטַּעֲמָה מִשְׁנִית בְּעִי"ן, מֵאִילָלָא, צוֹרְתוֹ כְּמוֹ הַטַּפְחָא. **מִקְרָא-קִדְשִׁי**: יֵשׁ גַּעִיָּא (מִתַּג) בַּמ"ם, עִם זֹאת הַשּׁוּא בִּקו"ף נֶח. כֵּן הַדָּבָר גַּם בַּהֲמִשָּׁךְ.
כט ז **וּבְעֶשְׂוֹר**: הַעֲמָדָה קֵלָה בַּבִּי"ת לַהֲדַגְשֵׁת הַסְּגוּלָּה הַמּוֹרָה עַל מִיּוֹדֵעַ

כ-לה: יֵשׁ לְשִׁים לֵב לַהֲבַדְלִים הַדְּקִים בֵּין הַמִּקְרָאוֹת, פַּעֲמִים עִם וַא"ו הַחִיבוּר וּפַעֲמִים לֵלָא (לֵה) **בִּיּוֹם הַשְּׁמִינִי, מִנְחָתָהּ, מִנְחָתָם**, לַפַּעֲמִים בַּלְשׁוֹן יַחִיד וּלְפַעֲמִים בַּלְשׁוֹן רַבִּים (לֵג) **בְּמִסְפָּרָם בְּמִשְׁפָּטָם**

מלכים א יח – יט כא

יח מו **מִתְנִיּוֹ**: הַמ"ם בַּקִּמָּץ קֶטֶן
יט ג **לִיהוּדָה**: הַלַּמ"ד בַּחִירָק מֵלָא, אֵין לִבְטָא שׁוּוָא תַּחַת הַי"ד. **וַיִּנָּח**: בַּמִּלְרַע
יט ד כִּי-לֹא-טוֹב: תִּיבַת כִּי מוֹקֶפֶת וְלֹא בַתְּבִיר
יט ו **מִרְאֲשֵׁתָיו**: הָאֵלֶף בַּחֲטָף. **וַיָּשָׁב**: הַשִּׁי"ן בַּקִּמָּץ קֶטֶן וְכֵן הַדָּבָר גַּם בַּפְּסוּק הַבֵּא וְכֵן בַּעֲנִיין וּבְכָל מְקוֹם **וַיָּקָם וַיֵּרָץ** הַקִּמָּץ בַּהֲבֵרָה הַסְּגוּרָה הַלֹּא-מוֹטַעֲמַת הוּא חֲטוּף.
יט ח **וַיָּקָם וַיֹּאכַל וַיִּשְׁתֶּה**: טַעַם טַפְחָא בַתִּיבַת **וַיָּקָם**
יט יב **קוֹל דְּמִמָּה דְקָה**: טַעַם טַפְחָא בַתִּיבַת **קוֹל**
טו **מִדְּבָרָה** הַבִּי"ת בַּפֶּתַח.
יח **וְהִשְׁאֲרֵתִי** מִלְרַע
כ **אֲשָׁקֶה-נָּא** הַשִּׁין בְּשׁוּא נֶעַ עֶקֶב הַדָּגֶשׁ.

ראשון של מסות

יֵשׁ לְשִׁים לֵב וְלַהֲקִפִּיד עַל הַמִּפְיָקִים הַמוֹפִיעִים לַעֲתִים קְרוּבוֹת בַּקְּרִיָּאָה זֹו וְלֹא לַהִיכְשֵׁל, לְדוּגְמָא, בֵּין 'אִשָּׁה' ל'אִישָׁה':
ל ג **אֹו-הַשִּׁבְעַ**: בַּמִּלְעִיל **לְאַסֵּר** אַל"ף בְּשׁוּא נַח, אִינָה נַחָה וְאִינָה בַּחֲטָף.
ל ה **כָּל-נִדְרֵיהָ**: כֶּבֶר שְׁמַעְתִּי קוֹרָאִים 'הַמִּקְפִּידִים' לִבְטָא יו"ד אַחֵר הַרִי"ש, מִנְהַג פְּסוּל מִיִּסּוּדוֹ שֶׁאֵין לוֹ עַל מַה לְהִישָׁעֵן. כְּמוֹבֵן שֶׁנֶּכּוֹן הַדָּבָר גַּם לִגְבִי **וְאַסְרִיהָ**
ל ו **שְׁמַעוּ**: הַשִּׁי"ן בַּקִּמָּץ קֶטֶן. **וְה'**: אֵין לַהֲשַׁמִּיעַ אֶת הָאֵלֶף שֶׁל תַּחִּילַת שֵׁם ה', לִקְרָא כִּאִילוֹ כְּתוּב 'וְדוּנִי'.
יִסְלַח-לָהּ: גַּעִיָּה בִי"ד, עִם זֹאת הַסִּמָּךְ בְּשׁוּא נַח.
ל י **וְנִדְרֵהּ** הַנּו"ן בַּצִּירִי.
ל יג **וְלְאַסֵּר**: הַלַּמ"ד בְּשׁוּוָא נַח
ל יד **כָּל-נִדְרֵהּ** הַנּו"ן בַּצִּירִי. **לְעֵנֶת**: הַנּו"ן בַּדָּגֶשׁ חֲזָק, לְשׁוֹן עֲנוּי הַנֶּפֶשׁ

כֹּה יֹא **בְּקִנְאָתִי** רַב סַעֲדִיָּה גֶאֻן: בַּעֲוֹנָשִׁי

כֹּה יב **נִתָּן** ת"א: גִּזְרֵה. בַּמִּקְוֹמוֹת אַחֲרִים מְדוּבָר עַל "כְּרִיתַת בְּרִית" וְלִכֵּן מִפְּרֵשׁ הַתִּרְגוּם גַּם כֹּאן נִתְּינָה בַּמִּשְׁמַע 'כְּרִיתָה'.

כו יט **כִּי יִהְיֶה עֵר וְאִנָּן** לִמָּה לֹא נִמְנּוּ כֹאן כָּל חֲמִשָּׁת הַבְּנִים? רַס"ג מוֹסִיף כֹּאן: **כִּי יִהְיֶה** [הַרְאֵשׁוֹנִים] **עֵר וְאִנָּן**. הַבְּנִים שֶׁהַעֲמִידוֹ מִשְׁפָּחוֹת נִמְנִים בַּפְּסוּק הַבֵּא.

⁴ אִולִי כִי פְסוּק זֶה נִקְרָא בַּמִּפְטִיר יָמִים טוֹבִים שֶׁל פֶּסַח וּבְחוּל הַמוֹעֵד פֶּסַח...

כו סה **מֹות יָמָתוֹ בַּמֶּדְבָּר** תרגום רס"ג: **מֹות יָמָתוֹ** [לֹאט לֹאט] **בַּמֶּדְבָּר** כנראה מפרש כך את הכפילות של צירוף המקור.

כז ד **לָמָּה יִנָּרַע** רס"ג: אל ימנע. הן מבקשות שלא ימנע. ויש מקומות נוספים ש'למה' או 'מה' מתפרשים – לא.

כח יא (גם כט ב, לו, ובשינוי בטעמים כט ח) אליהוא (הגיגים) **כְּבָשִׁים בְּנֵי־שָׁנָה שִׁבְעָה תַמִּימִם:**

מענין כי הטעמים מפרידים בכל מקום את תמימות הכבשים מן הפרים והאילים. כלומר, יש הפסק לפני הכבשים, שמורה שרק הכבשים היו תמימים. לא זכור מה ההלכה בענין. אשמח להבהרה. א"ה: ברור ואין ספק שכל קרבן בעל מום פסול לקרבן, ראה בפרשת אמור ויקרא כה פס' יט ופס' כג.

אליהוא (הגיגים) **וְנִסְפִּיהֶם חֲצִי הַהֵין יִהְיֶה לַפֶּר וּשְׁלִישֵׁת הַהֵין לְאֵיל וּרְבִיעֶת הַהֵין לְכֶבֶשׂ יֵין**

הרבה קוראים נכשלים ומחברים ייני לעיל, ובכלל לא משתמע שהתיבה ייני מוסבה על כל הכמויות שלפניה. הבעיה כמובן בכך שייני היא תיבה שעומדת לבדה בפסוק, אחרי הרבה תיבות מחוברות: חוסר איזון. א"ה: ברור שהתורה חוזרת כאן כמה פעמים על המנחות והנסכים הנלווים לעולות לפי המפורט בפרשת שלח (פרק טו). שלושה עשרונים לפר (גם לעגל בן שמונה ימים), שני עשרונים לאיל (כבש החל מבן שלושה עשר⁵ חודשים), עשרון אחד לכבש עד שנה (ולכל מין העזים והתיישים בין גדולים ובין קטנים); יין לנסך ושמן (בלול בעשרון הסולת) חצי הין לפר, שלישית הין לאיל, רבע הין לכבש. הגענו שוב לטעות העצירה והעיכוב בתביר, אשר גורם שהפסק הטיפחא שאחריו נחשב קטן או מחובר.

כח כו אליהוא (הגיגים) **בְּשִׁבְעַת־יָכָם** - מאיילא ואתנח. ברור כי הטעם מאיילא מחליפה טרחא/טפחא, באשר היא משמשת הכנה מוסיקלית לאתנח (או סילוק). בהפטרת בלק ראינו פסוק יחיד במקרא שתיבה נפרדת בודדה קודמת לסילוק אך לא הוטעמה בטרחא: יענה בי. ונראה לענ"ד כי יתכן שנהגו לפנים להטעים מרכא בהרבה מקומות כאלה [כי הרי לא היה צריך טעם מפסיק, ואף כי טעם מפסיק נראה 'לא במקום' בפסוקים אלה], אלא בשלב מסוים הוחלפו לטרחא ונשכח המקום היחיד הזה.

א"ה בגליון בלק סז וממנו בהערות על רשימת הדקדוקים: **עָמִי מַה־עָשִׂיתִי לָךְ וּמַה הִלְאֲתִיךָ עֲנֵה בִי: הִלְאֲתִיךָ** מוטעמת באתנח, כיון שהמילים **ענה בי** אינן מוקפות, היה צריך להיות טפחא (טרחא) במלה ענה. כי מפסיק אחרון לפני אס"ף (אתנח, סוף פסוק) הוא טפחא, ואם אין מקום לטעם נוסף (מרכא) יש שם רק טפחא, ותפקידו כטעם מחבר. לפי

⁵ בחודש השלושה עשר עצמו נקרא פלגס והוא ספק איל ספק כבש, ראה משנה פרה א ג.

הכללים האלה היה **ענה** צריך להיות מוטעם בטפחא וממילא דגש בב' של **בי**. כאן יש לנו חריג יחיד מהכלל הזה. המילה **ענה** מוטעמת במרכא טעם מחבר וממילא הב' של **בי** רפויה. למרבה הצער המדקדק בן זאב לפני כמאתיים שנה הגיה והפך את המרכא לטפחא והדגיש את הרפה. במצודתו נלכדו תנ"ך לטריס, היידנהיים, ותנ"ך קורן, בעקבותיהם כמה תיקוני קוראים כולל סימנים של ריאחי.

בחומשים ה'פשוטים' אל נכון: **ענה בי**. **ענה** במרכא. כן הוא בבן אשר (כא"צ) לניגוד קהיר וששון¹. וכן הוא בתנ"ך ירושלים תשי"ג ובתיקון ההפטרות של פלדהיים אל נכון. ע"כ.

וברור כי במקרה כזה החריג התקדש, כמו כל חריגים שאינם לפי ההגיון. מן הסתם, הטענה שלי תקפה גם במקומות רבים – שיר למעלות, הזרקא של כורש [במקום סגול], ועוד. עוד דוגמות תתקבלנה בברכה. א"ה: נשתקעו הדברים! אינני מקבל עריכה מוקדמת של טעמים לפי ההגיון, ועריכה מאוחרת יותר לפי כללים (טעם אחרון לפני אס"ף). ולכן אינני מחפש דוגמאות נוספות.

אליהוא (הגיגים) וְעֲנִיתֶם אֶת־נַפְשֹׁתֵיכֶם
לפני כמה שבועות [פי קרח] כתבתי פה על לשון רבים דרבים. והנה נמצא פה כזה שלא לפי ההגיון: הרי לכל אחד נפש אחת. ולמה נכתב כאילו לכל אדם יש כמה נפשות? כנראה לא הקפידו בדיבור על הבידול הנזכר, וכן התורה נקטה לשון בני אדם. א"ה: אני מתקשה להבין למה לדעתו 'נפשכם' יותר מיושב מ'נפשותיכם'.

אליהוא (הגיגים) מִלְּבַד חַטָּאת הַכֹּפָרִים וְעֲלֵת הַתְּמִיד וּמִנְחָתָהּ וְנִסְכֵּיהֶם:
בתחלה היה ברור לי כי 'מנחתה' היא של העולה, אך 'נסכיהם' של העולה וגם החטאת, כי הוא לשון רבים. אלא, מצאתי ערבוביה של ביטויים במוספים בסוכות. אנא השוו בעצמכם. א"ה: לא ידוע לי על נסכים ומנחה מלבד עולה ושלמים הן של יחיד והן של ציבור.

אליהוא (הגיגים) בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי.
כל מקום בתורה שמוזכר החג המכונה 'שמיני עצרת' מופיע גם היידוע, כלומר 'בי' פתוחה אצלנו. לכן, ראוי [וכן מצאתי בברכון אחד] לקרא כן גם בתפלה: ביעלה ויבא ילחיים ולשלום ביום השמיני... ובמוסף 'את מוסף היום השמיני...! ובקידוש 'ותתן-לנו... את היום השמיני...'. א"ה: הנוסח האשכנזי המקורי הוא "שמיני חג העצרת" ואין לזוז ממנו. ותו לא מידי.

הפטרת פינחס

מלכים א יט ד משה רענן פרשה וטבעה
וְהוּא־הָלַךְ בַּמִּדְבָּר דֶּרֶךְ יוֹם וַיָּבֹא וַיֵּשֶׁב תַּחַת רֶתֶם אֶחָת אֶחָד
מלאכת זיהויים של שמות צמחים המופיעים במקרא איננה פשוטה והרותם איננו יוצא מכלל זה. הניסיון להסתמך על תרגומי המקרא והמפרשים מציע שלל זיהויים מגוון אך ייתכן והפסוקים בהפטרה יספקו קצה חוט לפתרון החידה. תרגום השבעים ראה ברותם שם כללי המציין עצים מדבריים. תרגום עקילס והוולגטה זיהו אותו עם מין של ערער (Juniperus). הערערים שייכים למשפחת הברושיים ותחום תפוצתם הוא בחרמון וצפונה בהרי הלבנון.

בפשיטתא מופיעות שתי הצעות: בספור אליהו תרגמה "בטמתא" - אלה ואילו באיוב "בלוטא" – אלון.

צמח מדברי

י. פליקס ז"ל דוחה את כל ההצעות האלו משום שמינים אלו אינם גדלים במדבריות ארץ ישראל כמשתמע מהכתובים ודברי חז"ל. הוותם משמש את תושבי המדבר להכנת גחלים: "חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר" (תהילים, קכ, ד-ה). אחת מתחנות בני ישראל במדבר נקראה על שם הוותם: "וַיִּסְעוּ מִחֲצֵרַת וַיַּחֲנוּ בְּרִתְמָה" (במדבר, לג, יח). במדרש אגדה (מסעי פרק לג) מובא הסבר מורכב יותר לשם זה: "שלכך נקרא רתמה על שם הארץ שהוציאו דיבה עליה, כמו שנאמר 'מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה, חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים' ורמיה היא רתמים". במדרש תנחומא (ויצא סימן ה') מסופר על הגר: "כיוון שכלו המים מן החמת והיה ישמעאל מת בצמא מיד ותשלך את הילד תחת אחד השיחים, ר' מאיר אומר זה הוותם הגדל במדבר". במקום אחר נאמר בתנחומא (עקב סימן ז): "...כשם שעשו ישראל במדבר ארבעים שנה והוא גורן ומוציא למדבר ומאכיל מלוח ורותם, שנאמר: 'הקוטפים מלוח עלי שיח ושורש רתמים לחמם'..."

צילו מועט

הצעה זיהוי המתיישבת עם העובדה שהוותם גדל במדבר ושהוא עץ שצילו מועט, שהרי אליהו הנביא "שאל את נפשו למות" כאשר ישב תחתיו, הוא העץ הוותם המדבר. במשך רוב השנה, פרט לתקופה קצרה במהלך החורף, עומד הוותם המדבר ערום מעלים כאשר חלקו הירוק מורכב מגבעולים בלבד. העדר העלים מהווה התאמה לחסכון במים בצמחי מדבר, משום שעיקר איבוד המים בצמח מתרחש דרך פתחים זעירים בעלים הנקראים פיוניות. מסיבה זו מצטיינים צמחי מדבר במיעוט עלים ובעלים קטנים. בניגוד למסופר על אליהו הנביא הרי שיונה שמח על הקיקיון בעל העלים הגדולים, המעניקים צל רב, "שמחה גדולה". זיהוי הוותם עם הוותם המדבר הוצע על ידי אסף הרופא בן המאה ה-6, שחי בארץ ישראל בסביבות טבריה, וייחס לרותם תכונות מרפא. באופן זה זיהו אותו גם רב סעדיה גאון ואבן ג'אנח וכך הוא נקרא גם בערבית בת זמננו.

גחלים איכותיים

תמיכה נוספת בזיהוי היא השימוש הרב שעושים שוכני המדבר בשורשי רותם המדבר כחומר בעירה. מקורות חז"ל רבים מתייחסים לאיכותם יוצאת הדופן של גחלי הרותם: "...ולא ככל גחלים אלא כגחלי רתמים, שכל גחלים כבים מבפנים אבל גחלי רתמים אף על פי שהוא כבה מבחוץ עדיין הוא בוער מבפנים, כך כל מי שהוא מקבל לשון הרע אף על פי שאתה הולך ומפייסו והוא מתפייס עדיין הוא בוער מבפנים. מעשה ברותם אחד שהציתו בו את האור והיה דולק י"ב חודש, חורף וקיץ וחורף" (בראשית רבה, יחי, פרשה צח). מאידך גיסא הפסוק "חֲקֹטְפִים מִלֶּחֶץ עָלֵי שֵׁיחַ וְשָׂרֵשׁ רִתְמִים לַחֲמֶם" (איוב, ל,ד), ממנו משתמע שהרותם שימש למאכל, מהווה קושי בפני זיהוי זה, משום שהוא מכיל חומרים רעילים. גם בתלמוד אנו מוצאים את הרותם כאמצעי להדברת תולעי ראש בצאן: "... עץ אחד יש בכרכי הים וחנון שמו, ומביאין קיסם ומניחין לה בחוטמה כדי שתתעטש ויפל דרני ראשה ... שמעון נזירא אמר: קיסמא דריתמא".⁶ פליקס הציע שתי חלופות פתרון לקושי זה. א. ייתכן ועל ידי קלייה ניתן להכשיר את השורשים למאכל. ב. ייתכן לפרש את המילה "לחמם" לא כלחם אלא כמקור החימום שלהם. זו הייתה כוונת תרגום יונתן לפסוק זה: "עיקרי רותמא מתוקדין ומתעבדין גומרין למזניהון" כלומר שורשי הרתמים נשרפים ונעשים גחלים לצורך התקנת מזונם.

להעמקה ותגובות: במדור "להרחיב" בפורטל הדף היומי (שבת, לז,ב)

תהלים א

רשימת דקדוקי קריאה בפרק א

ב וּבִתְוֹרָתוֹ: הַבִּלִּית בְּשׁוּא נח. יְהִיָּה: הַה"א בְּשׁוּא נח
א ג עַל-פְּלִי מִים: הַטַּעַם אֵינוֹ נֶסוּג לַפ"א. וְכָל אֲשֶׁר-יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ: טַעַם טִיפָחָא בְּתִיבַת וְכָל וְכִידּוּעַ בְּטַעְמֵי אִמ"ת טִיפָחָא הֵיא טַעַם מַחְבֵּר וְלֹכַן אֵין לַעֲמוּד כֹּאן
ב א יְהִיָּה-רִיק: הַה"א בְּשׁוּא נח
ב ב נִסְדוּ-יָחַד: גַּעִיה בְּנִין
ב ז אֶל חֶק יִי
הַמִּילִים אֶל חֶק דִּינָן כְּמוֹקְפוֹת וּבְטַעַם עוֹלָה וְיִוֵּרֵד הַמִּפְסִיק, יִי פוֹתַח אֶת הַמִּשְׁךְ הַפְּסוּק, עַל כֵּן אֵין לַחֲבֵרָם יָחַד.
ב יב וְתִאֲבָדוּ דָּרָךְ: הַטַּעַם נֶסוּג לַת"ו.
ג א בְּבִרְחוֹ הַבִּלִּית בְּקִמְךָ חֲטוּף (קֶטֶן) וְהַר"ש בְּשׁוּא נח.
ב מֶ-רָבּוּ הַמִּילָה רָבּוּ בְּכָל הַמִּקְרָא מְלֻרַע.
ג ג יִשׁוּעָתָה הַטַּעַם בַּע"ן מְלֻעֵל.
לֹא בְּאַלְהֵים הַטַּעְמִים כֹּאן הֵם: שְׁלֹשֶׁת קֶטְנָה, עֲלוּי, עֲלוּי. שְׁלוֹשֶׁת טַעְמִים מַחְבֵּרִים

אחד הדברים הקשים והמביכים בספר הזה הוא מערכת "טעמי-אמ"ת". מושג זה ידוע למדעי, כלומר אפשר להבחין שבשלושת הספרים אמ"ת: איוב משלי ותהלים יש טעמים אחרים. הסיבה לזה היא כיון שהספרים האלה הם ספרי שירה, לכן יש חלוקה בין הבתים המתאימה להם יותר.

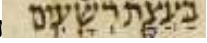
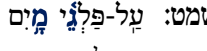
ובעוד שבכ"א ספרים (כלומר שאר ספרי המקרא מלבד אמ"ת⁶) הטעמים די מוכרים לרבים וגם יכולים לציין איזה טעם משרת (מחבר) ואיזה מפסיק, רבים גם יודעים שיש דרגות הפסקה

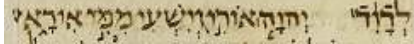
⁶ בסך הכל עשרים וארבעה ספרים! חמשה חומשי תורה, שמונה נביאים (תרי עשר ספר אחד), ואחד עשר כתובים. ללא החלוקה הנוצרית המחלקת את ספרי שמואל, מלכים, דברי-הימים ועזרא לשנים.

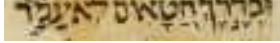
שונות, ויכולים לציין לפחות את הקיסרים והמלכים. אבל בטעמי אמ"ת המבוכה ואי הידיעה מרובים. גם מעטים יחסית הספרים הדנים בהם.

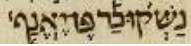
אשר על כן יובאו כאן בהדרגה טעמי אמ"ת לשמותם והסבריהם לפי הספר 'טעמי המקרא' של ר"מ ברויאר ז"ל.⁷

בעוד שבטעמי כ"א ספרים מנויים שני קיסרים (מפסיקים גדולים) אתנח וסילוק (סוף פסוק) - הרי בטעמי אמ"ת, רק הסילוק נחשב קיסר, וחמישה מפסיקים אחרים נחשבים מלכים רשימת המלכים

א. עולה ויורד סימנו בדפוסים: **רְשָׁעִים** ובכתבי היד:⁸ **רְשָׁעִים** הטעם מורכב משני סימנים. הראשון על ההברה הראשונה (שווא וחטף אינם הברה, כידוע⁹) במילה, והשני - במקום ההטעמה. אם המילה הראויה לעולה ויורד היא קצרה, כלומר מוטעמת בראשה, יבוא "העולה" במילה הקודמת, והמקף המחבר את המילים נשמט: **עַל-פְּלִי מִים** כאשר המילה לפני היורד במקרה זה בטעם מפסיק או מוטעם מלרע מסומן ה"יורד" בלבד, דבר זה עלול לגרום לטעות אופטית שהמילה תחשב כמוטעמת במרכא מחבר. ב. אזלא לגרמיה (יש אזלא לגרמיה אחר בעל אותו סימן שהוא שלישי, כלומר מפסיק חלש)

סימנו בדפוסים: **לְדוֹד** ובכתבי יד: יושם לב שסימן הפסק הוא רק בשליש העליון של האות.

ג. אתנח בדפוסים: **עָמֵד**; בכתבי היד: **עָמֵד** צורת האתנח בכתבי היד היא כעין ^

ד. פזר יכול להיות גם שלישי. בדפוסים: **נִשְׁקוּ-בֵר** בכתבי יד: **נִשְׁקוּ-בֵר** ה. רביע יש שלושה טעמים בשם זה. רביע סתם שהוא מלך; רביע גדול ורביע קטן שהם משנים בדפוס ובכ"א: **יְהִיָּה**. ו. טעמים נוספים יוצגו בעזרת ה' בשבועות הבאים.

א א **אֲשֶׁרִי** שימו לב לטעמים! האל"ף מוטעמת במרכא השי"ן השואית שאחריה בגעיא. ברי"ש שהוא מקום ההטעמה אין כל טעם. בתנ"ך דותן ע"פ לנינגרד ההטעמה דומה בשני הבדלים. את האל"ף הוא מטעים בגעיא וכיון שאין טעם ברי"ש - הרי הוא מקיף מילה זו למילה הבאה: **הָאִישׁ**. מחלוקת בקריאת געיא מרכא או להיפך נפוצה. געיות רבות הן לדעת ר"מ ברויאר ובעלי כתר בר-אילן - מרכאות¹⁰.

ז. עתה עלינו לדון מה מקום ההטעמה במילה זו וגם דין השוא בשי"ן. ת. מילה זו מופיעה ארבע פעמים בראש פסוק בהטעמה זו: 1. תהלים א,א: 2. תהלים לב,ב: 3. תהלים מ,ה: 4. משלי ח,לד:

ט. הטעמה דומה בתהלים צח ט: **לְפָנַי ה'** **כִּי בָא לְשָׁפֹט הָאָרֶץ**. בספר טעמי המקרא של ר"מ ברויאר בפרק ט הדן בטעמי אמת עמ' 229 בסעיף 27: האמור בצינורית (לעיל 33) אמור גם במהפך ובמרכא המשמשים כטעמים משניים: נוהגים להשמיט את המקף שהיה ראוי לבוא אחריהם. ובעמ' 231: תיבה המוטעמת במהפך או במרכא משני - מוטעמת לפעמים רק בטעם המשני בלבד, ואילו הטעם העיקרי מושמט. לדוגמא הוא מביא את הפסוק ממשלי: **אֲשֶׁרִי אָדָם שֹׁמֵר לִי**

⁷ הערה משנת תשעז: **בפועל לא התקדמתי הרבה בזה, ובמשך הזמן הפסיק. יתכן שעתה עם החידוש גם זה יטופל.**

⁸ ההבדל העיקרי הוא שבדפוסים עיגלו את המרכא את הטיפחא ואת התביר ואת הפשטא, ובכתבי היד הם קו ישר, יש גם הבדל בצורת הזרקא והפזר.

⁹ במקרים של "חוסר בררה" יצוין "העולה" גם על שווא.

¹⁰ בקובץ מגילת שיר השירים סז היה לנו דיון על **וְאִם-תִּעֲוֹרְכוּ אִם הָעִי"ן** בגעיא או במרכא.

והוא ממשיך: בדוגמות אלה נראה הדבר כאלו מורכא משרת כאן כטעם עיקרי בתיבה משלו; אלא שהטעם נסוג לראש התיבה בניגוד לכל כללי נסיגת הטעם... ובכל הדוגמות האלה נסיגת הטעם לראש התיבה איננה מובנת כלל. משום כך נראה שבכל הדוגמות האלה הושמט הטעם העיקרי שהיה ראוי לבוא אחרי המורכא ונמצא שהמורכא איננו משרת כאן כטעם עיקרי בתיבה משלו אלא הוא טעם משני בלבד. ובעמ' 235 בסוף סעיף 34: אלא מוטב לומר: התיבה מוטעמת במהפך או במורכא משני **שאינו** לאחריו טעם עיקרי; ובדרך כלל געיא או געית שוא באה במקום הטעם העיקרי.

אנסה להסביר ולו רק כי יתכן שחלק מהקוראים חוששים מכל הנושא שנקרא "טעמי אמ"ת". לדעת ר"מ ברויאר אין הטעמים במילים מסוימות בתהלים מראים על מקום ההטעמה. באותן מילים אם נטעים "לפי הטעמים" הרי מקום ההטעמה הוא במקום בלתי אפשרי מבחינה דקדוקית. **לְעִשׂוֹת-רְצוֹנָךְ¹¹ אֱלֹהֵי חַפְצִי** (מ ט), **יִרְעָשׁוּ הָרִים** (מו ד).

אחרי הצעת הדברים נראה שגם בלי להקיף את מילת **אֱשֶׁרִי** נוכל להסיט את הטעם מהאל"ף ולקבעו ברי"ש. השי"ן בעלת געיית השוא היא בשוא נע חריג. נציין כמה דקדוקים בהמשך:

עָמַד ידוע שבפסוק שיש בו "עולה ויורד", ובפסוקנו הוא במילה **רְשָׁעִים** הוא המפסיק הגדול בפסוק ולא האתנת. עם זאת המ"ם כאן קמוצה.

הקדמת רש"י לספר: בעשרת לשונות זמר נאמר ספר זה: בניטות, בניגון, במזמור, בשיר, בהלל, בתפלה, בזכרה, בהודאה, באשרי, בהללויה – כנגד עשרה בני אדם שאמרוהו: אדם, מלכי אדם, אברהם, משה, דוד ושלמה, אסף ושלמה בני קרח (ראה שו"ט א,ו). חלוקין על ידותון (ראה קה"ר ז,לט); יש אומרים: אדם היה, כמה שכתוב בדברי הימים (ראה ד"ה א,טז,לח), ויש אומרים: אין ידותון שזכרנו זה אלא על שם הדעות והדינן של גזירות, שעברו עליו ועל ישראל (ראה שו"ט סב,א). הקדמת ראב"ע לספר:

„אגדל אל. אשר כל הגדולות. למול אחת. גדולותיו נקלות.
„ברוח פיו יסובב העגלות. ויריץ כל צבאיו על מסלות.
„רצונו תעשנה כל המזלות. עלילותיו פליאו. גם מגולות.
„הדרו אערון תמיד במלות. יקרות. כי בכתם לא במסלות.
„משיש לבי. פני צורי לחלות. וכל חפצי לכונן לו תפלות.
„ובשמו אכתבה ספר תפלות. והוא עורי. להחל גם לכלות.

נאם אברהם בר מאיר אבן עזרא הספרדי

זה ספר תהלים יש בו מזמורים, ושם המסור או המסור כתוב בראש המזמור, ויש מהם רבים בלא זכר שם המסור. כמזמור הראשון. גם השני. ומזמור יושב בסתר עליון. ואשר אחריו. ומחלוקת גדולה יש ביות המפרשים. יש חומרים כי כן הספר לדוד, והיה נביא. והעד כמלות דוד איש האלהים. וככה לא נמלא בספרנו כי אם על נביא. ועוד שאמר בדבריו האחרונים. רוח ה' דבר בי. כמו הדובר בי. ועוד ומלתו על לשוני. ומלאנו שם ידותון מחובר עם דוד במזמור. והיה כן כי המזמור לדוד. ונתנו לידותון לנגן. כי הוא אחד מהמנצחים. וככה לשלמה אלהים משפטיך למלך חן. נבואת דוד על שלמה בנו. ותפלה למשה איש האלהים. הוא לדוד. ונתן המזמור לבני משה לשבואל ובניו.

¹¹ דוגמה זו (של ברויאר) אינה מובנת כי המילים מוקפות. אמנם ב"טעמי המקרא" הן אינן מוקפות. אבל במהדורות המקרא הן מוקפות.

וככה כל מזמור לאסף ולבני קרח. לאחר מבני הימן נכד שמואל
 שהיה מבני קרח נכחוב בדברי הימים. ועל נהרות צבל. גם
 חללים באו גוים נחלתך. נבואת דוד שהתנבא לעתיד. על דרך
 הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו. ויש אחרים חומרים. כי אין
 בספר הזה נבואה לעתיד. ובעבור זה כתבוהו הקדמונים עם איוב
 ומגילות. והעד מזמור ושיר ותפלה. ואמרו כי על נהרות צבל
 חזרו אחד מן המשוררים צבל. וככה אמרו כי כל מזמור לבני
 קרח הוא לאחד מן המשוררים מבני הימן שהיו צבל. ודבריהם
 יורו על הגלות ולא ימלא ככה בדברי דוד. ואמרו כי גם אסף שם
 משורר היה צבל. ואינו אסף המלל שהיה בימי דוד. וככה
 איתן האזרחי חבר מזמור בהכרת מנכות בית דוד בימי לדקיהו.
 והמזמורים שאין כתוב עליהם שם. לא ידעו המהברים זה ספר
 תהלות שם המהבר. וככה לבני קרח לאחד מזמור ולא ידעו
 שמו. ואשרי המימי דרך דברי נער מנערי ישראל היה לו כבוד
 מומלכי צבל. והעד כמה יזכה נער. לעיר אגרי ונצח. וגם כי
 ישבו שרים בי נדברו. ודעתי נוטה עם דברי הקדמונים ז"ל כי
 זה הספר כולו נאצר ברוח הקודש. ולמה תנאו נמלת שיר.
 והנה שירת החזינו הוכיח. גם תפלה לחבקוק. גם התנבא על לשון
 הדיקים עד אנה ה' שועתי. ובספר ישעיה למה תחתנו ה' מדרכיך.
 וגל מזמור כתוב בראשו לדוד הוא לדוד או לאחד מן המשוררים
 המתנבאים על דוד. על דרך לשלמה אליהם משפטיך למלך הן. שגם
 הוא לאחד מהמשוררים על שלמה. ותפלה למשה הוא למשה. ומזמור
 לאסף גם הוא לאסף שהיה בימי דוד. וכחוב עליו הנבא על ידי
 המלך. ולבני קרח לבני הימן המשורר וכולם היו בימי דוד וכתוב
 על הימן חזוה המלך. ולשלמה לאחד המתנבאים על שלמה או על
 המשיח בנו כאשר נקרא שמו ודוד עבדי נביא להם לעולם. על דרך
 ואחא אל תירא עבדי יעקב. והמזמורים שאין כתיב בראשם שם
 אדם יתכן שאינן לדוד אולי הם לדוד כמזמור הודו לה' קראו
 בשמו שאין שם שם דוד והוא לדוד. וזה מפורש בדברי הימים
 כי דוד חיברו על הארון ונתנו לאסף המשורר. ולמה תמפו
 מפרשים בעבור שאין בתחילת הספר נבואת דוד. כי אין ספק
 בין הישראלים כי ספר בראשית משה אדונינו כתבו. כי ככה
 קבלו אבותינו הקדושים ז"ל. אע"פ שאין כתוב בתחילת וידבר
 השם אל משה :

הקדמת רד"ק לספר

אמר דוד בן יוסף בן קמחי הספרדי אמרו רבותינו ז"ל כי דוד
 מלך ישראל כתב ספרו על ידי עשרה זקנים. ואילו הם
 אדם הראשון. מלכי צדק. אסף. אברהם. הימן. ידותין. משה.
 ושלשה בני קרח. אסיר. ואלקנה. ואביאסף. רצוני ליכר כי
 אלו העשרה אמרו המזמורים הכתובים בשמם. ואמרו כי מזמור
 שיר ליום השבת אדם הראשון אמרו שנברא בערב שבת.
 ובשבת השכים ואמר מזמור שיר ליום השבת. ואמרו רז"ל
 איתן האזרחי זה אברהם אבינו. ואמר כי המזמור נאם ה' לאדני
 מלכי צדק אברהם. והשאר מפרשים הכי בשמם. ואמרו מה

משה רבינו חלק ספר תורה לחמשה ספרים . אף דוד חלק ספר
 תהלים לחמשה ספרים . ואמרו בעשרה לשונות של שבח נאמר
 הספר הזה . בניצוח . בנגון . בשיר . בזכרה . בהלל . והשכל .
 בתהלה . בתפלה . בברכה . בהודאה . ואמרו כי ברה"ק
 נאמר זה הספר לפיכך כתבוהו בכלל הכתובים ולא בכלל
 הנביאים כי לא נאמרו דבריו בנבואה כי אם ברוח הקדש .
 ונבאר אנחנו מעט מן ההפרש אשר בין הנבואה ורוח הקדש
 כי הנבואה הוא דבר בא על האדם שהוא חכם שלם במדותיו
 תבוא לו הנבואה בחלום ובעת תבואה הנבואה בהקיץ יתבסלו
 כחות ההרגשיות ויהיה מסולק מכל דרכי העולם הזה ויראה
 במחזה הנבואה כאלו איש מדבר עמו . ויאמר לו כך וכך . או
 יראה דביונות במראה ההוא או לא יראה שום תמונה אלא
 ישמע קול כדבר עמו . ורוח הקדש הוא שיראה האדם השלם
 מתעסק בדברי האלהים שלם בכל הרגשותיו לא תתבסל אחת
 מהן . ומדבר מה שמדבר כדרך בני אדם אלא שבעוררת אותו
 רוח עליוני והופיע הדבר על לשונו דברי שבה והודאה לאלהיו .
 דברי שכל ומוסרים . גם ידבר על העתידות בשפע האלהי על
 כח המדבר ובכל כחות המדברים . ובוה הכח נאמר ספר תהלים
 זה . אף על פי שנקראו נביאים האומרים אותם . כמו שנאמר
 על דוד להלל להודות במצות דוד איש האלהים . ולא נאמר זה
 השם אלא על נביא . ונאמר להיטן הוזה המלך בדברי האלהים
 ונאמר לבני אסף יהיטן וידותון הנביאים בכינורות וכו' . מכל
 מקום נבואתם היתה על זה הדרך שפירשנו . כי הנבואה
 מתחלקת למדרגות זו למעלה מזו . ואף על פי שדניאל ראה
 מראות וחזיונות בחלום ובהקיץ לא הגיע כחו ויריעתו באותן
 המראות ככח ישעיהו ויהזקאל ושאר הנביאים . לפיכך לא
 נכתב ספרו בכלל ספרי הנביאים ונכתב בכלל ספרים הנקראים
 כתובים . לומר שהם כתובים ברוח הקדש . וזה הספר חברו
 דוד . וכתב עם דבריו דברי אלו המזמורים הנזכרים . וגם
 המזמורים אשר חברים הוא נתנם למזמורים לשורר כמזמור
 הודו לה' . שנאמר אז נתן דוד בראש להודות לה' ביד אסף
 יאחיו . ונאמר לכנצח על ידותון מזמור לדוד שחברו דוד
 ונתנו לידותון . ויש מזמורים נאמרים על דבר שהיה לישראל
 עם האויבים . גם יש שהם תהלה והודאה לבד שאין להם זכר
 בעשה . והמזמורים שכתב בהם בראשין לדוד חברים דוד .
 וכן אותם שלא נזכר בהם שום מחבר דוד חברים . וגם יש לדוד
 שפירשו בעבור דוד . כמו למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום
 צרה . לדוד מזמור נאם ה' לאדוני . וכן כתב בספר תפלה
 שהיתה כתובה והיתה קבלה אצל שהיתה למשה רבינו עליו
 השלום . כמו שנאמר תפלה למשה . ודבר עתידות שהיו אחר
 זכרו . ודבר בו על גלות בבל ועל שאר גלויות ונחמות הרבה .
 והנגינות והמזמורים והשירים . גם מהם נאמרים בכלי שיר
 ומהם בלא כלי שיר . ולא נודע אצלינו היום החולק אשר בין
 השמות האלה אשר בראש המזמור . ואמרו רבותינו ז"ל ניצוח
 וניגון לעתיד לבא משכיל על ידי תורנמן . לדוד מזמור ששרתה

רוח הקדש עליו ואה"כ אכר שירה ובזמור לדוד שאמר שירה ואה"כ שרתה רוח הקדש עליו עור גבאר זה העניין בזמור

רביעי: ועתה אחל לפרש כפי אשר תשיג ירי בעזרת המלמד לאדם דעת
הקדמת רד"ק למזמור זה: מלת 'אשרי' היא לעולם בלשון רבים; והטעם, כי לא יאשרו האדם בטובה אחת שתמצא בו ובהצלחה אחת שתזדמן לו, אלא בטובות רבות שימצאו בו יאמרו עליו: אשרי! וכלל דוד בזה המזמור תורת האדם ומה שראוי לו לעשות בזה העולם, והגמול הטוב לצדיקים והעונש לרשעים. והוא מזמור נכבד מאד, לפיכך החל בו ספרו.

הקדמת הרב מלבי"ם למזמור: בא לבאר התנאים שבעבורם יהיה האיש מאושר, ויש הבדל בין מאושר ובין מצליח, ההצלחה הוא בענינים עולמיים בחיי העולם הזה, והאושר הוא בענינים הנפשיים בחיי העולם הבא, והנה השלמות יהיה בשלשה ענינים, שלמות הקנין, שלמות הגוף, שלמות הנפש, לכן באר שמדבר פה מאשרי האיש, האושר המיוחד אל האיש והאדם מצד שהוא אדם, לא האושר שישתתף בו עם סוגו מצד שהוא חי, רצה לומר כי שלמות הקנין ושלמות הגוף ימצא גם בשאר בע"ח, כי מצאנו כמה בע"ח שמשגיגים מחייתם ומזונם ביתר נקל וביתר שאת מן האדם ולית דעתיר מחזירי¹², וכן יתעצמו בכח גופם יותר מן האדם, כמו הפיל והאריה, וכן בחושיהם הנשר והאיה בחוש הראות וכדומה, ואין זה אושר המיוחד אל האיש והאדם, רק שלמות המדות ותכונת הנפשיים הם המיוחדים אל האיש לבדו, ומבאר כי אשרו תלוי בראשונה במה שיזהר מחטוא.

א אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁרִי לֹא הִלֵּךְ בְּעֵצַת רְשָׁעִים וּבְדֶרֶךְ חָטָאִים לֹא עָמַד וּבְמוֹשֵׁב לִצִּים לֹא יָשָׁב: רש"י: אישוריו ותהלותיו של אדם – אילו הן: אשר לא הלך בעצת רשעים; כי מתוך שלא הלך, לא עמד, ומתוך שלא עמד, לא ישב.

ראב"ע: קדמונינו ז"ל אמרו (שו"ט א, י), כי עמד קשה מן הלך, וישב קשה מכולם; אם כן היו הליצנים רעים מחטאים. ורבי משה הכהן פירש להפך, ואמר כי טעם לא עמד – אפילו לא עמד. ולפי דעתו, כי מלת רשעים – הם שאינם עומדים על מתכונת אחד, כדרך "כים נגרש כי השקט לא יוכל" (יש' נז, כ); וכן "ובכל אשר יפנה ירשיע" (שמואל א, יד, מז); "והוא ישקוט ומי ירשיע" (איוב לד, כט). ובעבור זה הזכיר עם רשעים – הלך, והוא המפותה ללכת בעצת אחר ובדרך לא ידעה. ומלת חטאים – קשה, ובעבור זה הזכיר דרך, כי הוא הרגיל ללכת בה. ומלת ישב – קשה ממנה. וככה דעת הקדמונים (שו"ט א, י). הליצנים – מגזרת "כי המליץ בינותם" (בר' מב, כג), שהוא יגלה סוד ראובן לשמעון. והליצנים הם הפך הענונים: "אם לליצנים הוא יליץ", ואחריו "ולענונים יתן חן" (מש' ג, לד) – והענונים הם הביישנים לדבר דבה ולתת דופי ולגלות סתרים. ובקריית שמע' (דב' ו, ד-ט) ארבעה מתכונות הגוף, והם: "בשבתך" וההפך "בלכתך", כי הנע הפך הנח; "ובשכבך" הפך "ובקומך". ובתהלות כתוב ישב כנגד "בשבתך", גם הלך כנגד "לכתך", גם עמד כנגד 'קם'. ולא הזכיר השכיבה, כי ברוב האדם ישן. ומשפט לשון הקודש להכניס סימן אות לכל הפעלים כאשר הם עתידים: אמרו מן 'פעל' – 'יפעל'. וכאשר ירצו לדבר על זמן עומד, ידברו בלשון עבר גם בעתיד; כמו "ויועזו אמות חסיפים... והבית ימלא עשן" (יש' ו, ד). וככה לא הלך...

ראב"ע פירוש ב: מלת אשרי, אעפ"י שאיננה שם ולא פועל, היא מגזרת "אשרוני בנות" (בר' ל, ג). ולא תמצא בלא יו"ד – סימן לשון רבים – שלא תתערב עם מלת 'אשר'.

רד"ק: אשר לא הלך בעצת רשעים – ספר תהלה הדרך הרע, כמו שאמר גם כן "סור מרע ועשה טוב" (תה' לד, טו); כי מתחלה ילמוד האדם מנעוריו דרך תאוות העולם הזה, לאכול ולשתות ולשמה, ובהם הוא גדל, כמו שהוא אומר "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" (בר' ח, כא). וכשיעמוד האדם על דעתו ויחל להכיר הטוב והרע, הזהירו, שיסור מדרך הרשעים ולא ילך בעצתם. והרשעים – הם החרדים לקנות ממון ותאוות לבם בעולם, ולא יבחנו בין הטוב והרע, ויגזלו ויגנבו ויהרגו בעבור הממון מרוב חרדתם. כי ענין הרשע הוא החרדה, כמו "והוא ישקוט ומי ירשיע" (איוב לד, כט); "ובכל

¹² בבלי שבת קנה ב

אשר יפנה ירשיע" (ש"א יד, מז); "ולא ימלט רשע את בעליו" (קה ח, ח); "אל תרשע הרבה" (קה ז, ז). ומפני זה סמך **הלך עם רשעים**, וסמך עמהם העצה, כי הם יועצים בני אדם לשמוע אליהם ומראים להם פנים דרך עצה, כי היא טובה לאסוף ולכנוס (ע"פ קה ב, כו) ולשמוח; וברוב ישגה האדם בזה, כי תישר בעיניו הטובה הנראית לו לעיניו ולא יביט לאחריה. ואמר **ובדרך חטאים לא עמד** - כי החטא, יעשה אותו האדם בהיותו במקומו שוקט, במעשה ובדבור ובלב. ופירוש **ובדרך** אינו דרך הליכה, אלא המנהג ועסק האדם ומעשהו, כמו "והודעת להם את הדרך ילכו בה" (שמ' יח, כ); "ויאחז צדיק דרכו" (איוב יז, ט); "מעשות דרכיך" (יש' נח, יג); "דרכי ספרתי" (תה' קיט, כו); והדומים להם. ופירוש **לא עמד** - לא נתעכב ולא נשתדל עמהם **ולא עמד** בחברתם, כדי שלא ילמד ממעשיהם. ואמר: **ובמושב לצים לא ישב** - והלצים הם הערומים בדעת לרעה, ומתגאים ומדברים רעות על בני אדם, ונותנים דופי ומום בבני אדם ומגלים סוד זה לזה. והענין הוא לאנשים בטלים יושבי קרנות, ומפני זה אמר: **ובמושב לצים לא ישב**. והנה בשלשה אלה כל תכונות האדם: או הולך או עומד או יושב. והשכיבה בכלל ישיבה; ועוד, כי השכיבה - לישן ברוב, ובעוד האדם ישן לא יעשה לא טוב ולא רע. ובאמרו **אשרי האיש אשר לא הלך וכו'**, הרי הוא כאלו הזהירו שלא יעשה, כי הוא מאשר האדם שלא יעשה מעשיהם. ומה שפירשו בו רבותינו ז"ל הוא מה שאמרו (ע"ז יח, ב; שו"ט א, ז): וכי מאחר **שלא הלך**, היכן **עמד**? ומאחר **שלא עמד**, היכן **ישב**? אלא לומר לך, שאם **הלך** - סופו לעמוד, ואם **עמד** - סופו לישב, ואם **ישב** - סופו ללון; ואם לך, עליו הכתוב אומר "ולעת לבדך תשא" (מש' ט, יב).

א ב **אם בתורתך** המילה אס בדרך כלל מוקפת למילה שאחריה: אס - כאן משום מה היא "נמלטה מן ההקפה"¹³. לדעת ר"מ ברויאר בספרו טעמי המקרא עמ' 229-230 המקף קיים כאן אבל הוא לא נכתב. וכך הוא כותב אחרי נתינת רשימה של מילים שנשמט מהן המקף: "בדוגמות אלה נראה הדבר כאילו מהפך או מרכא משרת כטעם עיקרי בתבה משלו אולם אותו מהפך או מרכא איננו מתאים כלל לסדר הרגיל של המשרתים;... משום כך נראה שבכל הדוגמות האלה הושמט המקף שהיה ראוי לבוא אחרי המהפך או המרכא.

תדע שכן שהרי המהפך או המרכא בא תמיד בתבה זעירא הנוחה להיות מוקפת: מי אַת אַס קַל עַל פֶּן או הוא בא בתבות הללו... המוקפות בכל מקום ... ברור מכל הדברים האלה שהשמטת המקף ... איננה משנה את אופי התבה; ועדיין היא נדונה כאילו היא מוקפת אע"פ שאין המקף מסומן לאחריה... ומכאן שתבת הַלְלוּ יְהוָה (קו א ועוד) נחשבת כתיבה אחת ע"כ מספר טעמי המקרא.

ובתורתך הבי"ת בשוא נת. המילה לפי פשוטו של מקרא מתפרשת: ובתורת ה', כאילו כתוב ובה. אבל אין מצוי כל כך לחזור על המילה במקום לכנות אליה, כלומר צפוי יותר בלשון המקרא ובה, לכן תובן דרשת חז"ל המובאת ברש"י כאן: -מתחלה היא נקראת **תורת ה'**, ומשעמל כה היא נקראת **תורתו** (ראה ע"ז יט, א).

ראב"ע: ולא נכתב 'ובה יהגה' - דרך צחות, כי הנה מלת 'ישראל' חמש פעמים בפסוק אחד (ראה במ' ח, יט).

הפסוק הוא: וְאַתָּה אֶת-הַלֹּוִים נְתַנְסָן לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו מִתּוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְעֹבֵד אֶת-עֲבֹדַת בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל בְּאֶהֱל מוֹלֵד וּלְכַפֵּר עַל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלֹא יִהְיֶה בְּבִנֵי יִשְׂרָאֵל נֶגֶף בְּגֶשֶׁת בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל אֶל-הַקֹּדֶשׁ: גם הרד"ק פירש כראב"ע.

המאירי מסכים עם דרשת חז"ל: וראיה לדבריהם, שאלו היתה מלת **ובתורתו** חוזרת על האל, היה לו לומר: **ובדתו**, כמנהג כפל ענין במלות שונות; אבל אחר שאמר: **בתורת ה'**, וחזר ואמר: **ובתורתו** - נראה שאמרה על עצמו. ואם כן יהיה הפירוש: **כי אם בתורת ה' חפצו** - ללמוד אותה, ואחר שידעה, שנקראת **תורתו**, **יהגה בה יומם ולילה**. והענין, שיהא פורש מדרכי העולם, וישים כל כוונותיו לעסוק בתורה, בכלליה ובפרטיה וסודותיה וסתריה. מהראוי להביא כאן דרשת חז"ל במסכת עבודה זרה יח א:

¹³ כך נקראת התופעה שבמקום שראוי להיות מקף יש במקומו טעם מחבר.

דרש ר' שמעון בן פזי: אשרי האיש אשר לא הלך - לטרטיות ולקרסיות של גוים, ובדרך חטאים לא עמד - זה שלא עמד בקנגיון [רש"י: לידת חיה על ידי כלבים וכל מעשיהם לסס שחוק ושמהח לוגמתו בשחיתות חולין (ס ב) וכי משה קניגי הוה], ובמושב לצים לא ישב - שלא ישב בתחבולות; שמא יאמר אדם: הואיל ולא הלכתי לטרטיות ולקרסיות ולא עמדתי בקנגיון אלך ואתגרה בשינה? ת"ל: **ובתורתו יחגה יומם וילילה**. הלשון ואתגרה אינו ברור כל כך. אולי בלשון חז"ל כאן ובדף הבא (דרשה דומה) מלשון תגר - סחורה.

כִּי אִם בְּתוֹרַת ה' תִּפְּצוּ וּבְתוֹרָתוֹ יִהְיֶה יוֹמָם וְלַיְלָה: רש"י: הא למדת, שמוסד הללים מביאו לידי ביטול תורה (ראה ע"ז יח, ב). **ובתורתו יחגה** - מתחלה היא נקראת **תורת ה'**, ומשעמל זה היא נקראת **תורתו** (ראה ע"ז יט, א). **יחגה** - כל לשון 'הגה' כלל הוא, כמה דלית אמר "והגיון לבי" (תה' יט, טו); "לבך יחגה אימח" (יש' לג, יח); "כי שד יחגה לבם" (מש' כד, ב).

ג וְהָיָה כַּעֲיֵן שְׁתוּל עַל-פִּלְגֵי מַיִם אֲשֶׁר פָּרְיוֹ יִתֵּן בְּעֵתוֹ וְעָלָהּ לֹא-יָבֹל וְכָל אֲשֶׁר-יַעֲשֶׂה יִצְלִיחַ:

נשווה לפסוק דומה בירמיהו יז ח וְהָיָה כַּעֲיֵן שְׁתוּל עַל-מַיִם וְעַל-יָבֹל יִשְׁלַח שְׁרָשָׁיו וְלֹא יָרָא יִרְאֶה פִּי-יָבֵא חֵם וְהָיָה עָלָהּ רַעַן וּבִשְׁנַת בַּצָּר לֹא יִדָּאָג וְלֹא יִמְיֵשׁ מַעֲשֵׂוֹת פָּרִי: רש"י: **עלהו לא יבול** - אפילו הפסולת שבו לאורך הוא: שחתן של תלמידי חכמים לריכה תלמוד¹⁴ (ראה ע"ז יט, ב). **לא יבול** - לשון כמש, 'פלישטיר' [לעזי רש"י: לנבול] כלעז. ראב"ע: **פלגי** - מגזרת "פלג לשונם" (תה' נה, י). **ועל פלגי מים** - על אחד הפלגים, כמו "אל ירכתי הספינה" (יונה א, ה); "ויקבר בערי גלעד" (שו' יב, ז); "בן אתונות" (זכ' ט, ט). ויש אומרים, כי טעם **פריו** - כמו "בני הנעורים" (תה' קכז, ד). **ועלהו לא יבול** - עשרו כל ימיו, על דרך "טובה חכמה עם נחלה" (קה' ז, יא). **וכל אשר יעשה יצליח** - ישוב על האדם, הנמשל לעץ. ויש אומרים, כי ישוב **כל אשר יעשה יצליח** על העץ, כי אם יוקח ממנו סעיף ויוטע - יצליח. ואחרים אמרו, כי שב על **עלהו**, כמו "ועלהו לתרופה" (יה' מז, יב). ולפי דעתי, כי טעם **פריו** - הנשמה החכמה, שתהיה מלאה תורת אלהים להכיר בוראה ומעשיו העומדים לנצח, ותדבק בעולמה העליון בהפרדה מעל גויתה, כמו הפרי המבושל באילן ויפרד ממנו, ואין צורך לו, כי בעבור הפרי היה העץ; **ועלהו לא יבול** - זכרו הטוב, כדרך "זכר צדיק לברכה" (מש' י, ז); **וכל אשר יעשה יצליח** - הון ובנים וכבוד. ראב"ע ב: מגזרת חלקים שיצאו מהנהר, וכן "נחר פלגיו" (תה' מו, ה). ואמר **פלגי מים**, כי הם רבים. וטעם **אשר פריו** - שיפתח לבו להבין דברי אמת וסוד נפשו, שהוא הפרי. **ועלהו לא יבול** - לא ימחה שמו. ויש אומרים, כי השם יתן לו זרע בעתו; **ועלהו לא יבול** - רמז להונו. **וכל אשר יעשה יצליח** - שב אל "אשרי האיש" (לעיל, א), וכמוהו: "ברוך ה' שלא נתנו טרף לשניחם" (תה' קכד, ו). ורבי משה אמר, כי **כל אשר יעשה** - לכל סעיף שילקח ממנו¹⁵.

¹⁴ ראה גם סוכה כא ב משיחתו של רבן גמליאל למדנו שני דברים; למדנו שעבדים פטורים מן הסוכה, ולמדנו שהישן תחת המטה לא יצא ידי חובתו. ולימא מדבריו של רבן גמליאל? - מילתא אנג אורחיה קא משמע לן, כי הא דאמר רב אחא בר אדא, ואמרי לה אמר רב אחא בר אדא אמר רב המנונא אמר רב: מנין שאפילו שיחת תלמידי חכמים צריכה תלמוד - שנאמר ועלהו לא יבול. בהקדמת מדפיסי וילנא לתלמוד ירושלמי מצוין שהתלמוד עבר צנורה חמורה, ובדפוס בסיליה (באזל) שינו את המילה 'תלמוד' ל'ש"ס' או ל'לימוד'. מסכת עבודה זרה לא הודפסה שם, ולכן מאמרים שעזותו במסכתות אחרות מופיעות אל-נכון במסכת עבודה זרה. דבר זה נכון במקומות ספורים בלבד, בפועל מסכת עבודה זרה מצונזרת מאוד! דוגמה לשינוי בין ע"ז לסוכה הוא המאמר הזה. בדפוס וילנא בסוכה כתוב **צריכה לימוד**, ובעבודה זרה - **צריכה תלמוד**! ויש גם ציוני "שינויי נוסח". ולמרבה הבזיון והצער גם בדפוסים חדשים וגם במאגרים כמו בר-אילן או התקליטור התורני או ממרא וכד' ממשיכים עם העיוותים של וילנא.

¹⁵ השווה תלמוד בבלי תענית ה ב עובר לו' א אמר ליה: אמשול לך משל, למה הדבר דומה - לאדם שהיה הולך במדבר והיה רעב ועיף וצמא, ומצא אילן שפירותיו מתוקין וצלו נאה, ואמת המים עוברת תחתיו. אכל מפירותיו, ושתה ממימיו, וישב בצילו. וכשביקש לילך, אמר: אילן אילן, במה אברכך? אם אומר לך שיהו פירותיך מתוקין - הרי פירותיך מתוקין, שיהא צילך נאה - הרי צילך נאה, שתהא אמת המים עוברת תחתך - הרי אמת המים

רד"ק: דמה האדם הטוב לעץ שתול על פלגי מים, ואמר: האדם שיסוד מרע ויעשה טוב, הנה הוא כעץ שתול על פלגי מים - שיהיה הוא שבע לעולם, כן הוא ישמח לעולם בחלקו, אם מעט ואם הרבה יאכל. ופירוש פלגי מים - שיבוא פלג מים מזו הפאה ופלג מים מזו הפאה ויעברו תחתיו, ולעולם הוא עליהם. אשר פרוי יתן בעתו - כי העץ שהוא במקום צמא ויקוה למטר, לא יתן פרוי בעתו, אלא יתעכב ויאחר להוציא פרוי, מפני צמאוננו; אבל העץ השתול על פלגי מים, יתן פרוי בעתו, ועליו לא יבול - כי מפני היובש יבול העלה, וזה שהוא על פלגי מים, לא יבול עליו; ובעתו שזכר - עומד במקום שנים, כאלו אמר: לא יבול עליו בעתו, והוא עת ימות החמה, שצריך צלו לבני אדם; והנה ימצאו בו מרגוע בני אדם עוברים ושבים, ינוחו תחתיו לצל העלים וישתו מן המים אשר תחתיו ויאכלו מפריה; כי בימות הגשמים יפלו העלים מרוב האילנות. או הוא על דרך הפלגה, כי אפלו בימות הגשמים לא יבול עליו, כמו הכתוב, שהוא במקצת העצים מטבע רב הלחות אשר בס; וכמו שאמר הכתוב "לא יבול עליו ולא יתם פרוי לחדשיו יבקר" (יה' מז, יב); ואומר "והיה [כתיב: וחיו] פרוי למאכל ועליו לתרופה" (שם).

ד לא-כן הרשעים כי אם-כמוץ אשר-תדפנו רוח:

ראב"ע: כמוץ - הדק מהתבן: "כמוץ יסוער מגורן" (ה' יג, ג). והנה נפש הצדיק דומה אל הדגן, שהוא עומד, וחרשעים - כתבן לפני רוח.

ראב"ע ב: הנה פירש טעם "אשרי האיש" (לעיל, א), כי חרשעים, ואם [=אע"פ] פרחו כעשב, בבוא עליהם הצרה פתאם יאבדו; ואם [=אע"פ] עמדו הם, לא יעמדו בניהם, שהם חשובים כמוהם. והנה הדבק בשם, נפשו היא שבעה כעץ השתול על המים (ראה לעיל, ג); והנפש הרחוקה ממנו - לעולם רעבה בעולם הזה, ואף כי בעולם הבא. אשר תדפנו רוח - ואיננו; והרוח לא תוכל לנדוף העץ השתול. והטעם: כי השם יציל הצדיק מצרותיו.

רד"ק: ובכלל ה"חטאים" וה"לצים" (לעיל, א). אמר, כי חרשעים אינם כן, כי לא יהנו מהם בני אדם ומטובתם, אבל יזיקו להם, ותנועתם לרע הוא, כמו המוץ, והוא הדק שבתבן, שלא יהנו ממנו בני אדם, והרוח תדפנו קל מהרה ויזיק בתנועתו, שיכה העוברים והשבים בפניהם ובעיניהם; או תדפנו הרוח לבתים או לגנות ויזיק. ולפירוש האחרון שפירשנו הפסוק שלפני זה, דרך שכר וגמול טוב, יהיה פירוש זה הפסוק, שיאבדו חרשעים קל מהרה, כמו המוץ אשר תדפנו רוח.

הרב מלבי"ם: אחר שבאר אושר הצדיק, מבאר כי ימצא ההפך בחרשעים שלא לבד שלא ימצא להם האושר וההצלחה הנמצא אל הצדיק שעל זה אמר לא כן חרשעים, אבל הם דומים בהפך כמוץ, ולא כמוץ שהדגן בתוכו, שהוא שומר להפרי, שאז הרוח לא יזינו ממקומו כי הבר והדגן מגין עליו, רק כמוץ אשר תדפנו רוח, אשר הוסר הדגן מתוכו והרוח ישאנו, כי כן בעוד שההמון מתדבק אל הצדיק לשמרו ולהקיף עליו כמוץ על הדגן בו ימצא סתרה, לא כן אם הוא בפני עצמו כמוץ וקליפה, ובאר גם כן במשל הזה כי כמו שדחיפת המוץ מן הרוח יש לו צורך לזרות ולהבר לנקות הבר מן הפסולת, כן אבדון חרשעים הוא לצורך בל יתערבו עם הצדיקים, שעל זה אמר על כן לא יקומו, ויהיה מלת על כן כמלת כדי שלא יקומו בעדת צדיקים ולא יתערבו עמהם

ה על-כן לא יקומו רשעים במשפט ויחטאים בעדת צדיקים:

רש"י (משלב את הפסוק הבא): לזכר הוא למקרא ש' אחריו: כי יודע ה' וגו' - לפי שהוא יודע דרך צדיקים, ולפניו הוא, להכירה תמיד, ודרך רשעים שנואה צעניו ומעבירה מלפניו, על כן לא תהא הקמת רגל לרשעים ליום הדין, ולחטאים ליכתב בעדת צדיקים.

עוברת תחתיו. אלא: יהי רצון שכל נטיעות שנוטעין ממך יהיו כמוותך. אף אתה, במה אברכך? אם בתורה - הרי תורה, אם בעושר - הרי עושר, אם בבנים - הרי בנים. אלא: יהי רצון שיהיו צאצאי מעיך כמוותך.

ראב"ע: הזכיר, כי תאבדנה נפשות הרשעים וזכר זרעם בעולם הזה; על כן מלת לא יקומו, שטעמו יעמדו. וטעם במשפט - כמו "את כל מעשה האלהים יביא במשפט" (קה' יב, יד). ונפתח ב"ת במשפט להורות על חסרון ה"א הדעת, בדרך "בשמים ה'" (תה' יח, יד) - "בהשמים חסדך" (תה' לו, ו), בעבור שהוא יום הדין: לכל - יום אחד, או לכל אחד במותו. וטעם בעדת צדיקים - כי התחברותם טוב לכלם, הפך חבורת רשעים. ראב"ע ב: יקומו - כמו "וקם לו" (וי' כז, יט): לא יוכלו לעמוד ביום המשפט לעתיד לבוא; או: לא יעמדו במקום המשפט. ויהיה וחסאים בעדת צדיקים בטעם כפול, כמשפט. רד"ק: על כן - שהולכים הרשעים בדרך רע בעולם הזה, לא יקומו במשפט - רוצה לומר: ביום הדין, והוא יום המיתה, לא תהיה להם תקומה. וחסאים גם כן, והוא הדין ל"לצים" (לעיל, א), לא תהיה להם תקומה בעדת הצדיקים; כי הצדיקים - במיתתן תהיה להם תקומה, אבל הרשעים - לא תהיה להם תקומה, אלא תאבד נפשם עם גופם ביום המיתה. ואמר: בעדת, כי כשימות הצדיק - נפשו עם נפשות הצדיקים מתענגת בכבוד האל בעולם העליון.

ו כִּי יוֹדַע ה' בְּרֶךְ צַדִּיקִים וְרֶךְ רָשָׁעִים תֵּאבֹד: ראב"ע: כי יודע - אין ספק, שהשם הנכבד יודע הכללים והפרטים: הכללים הם נפש כל חי לכל הברואים, והפרטים הם כל מין ומין בפני עצמו, או אפילו כל בריה בפני עצמה; כי מעשה ידיו כולם. רק דעת הפרט לכל אחד בדרך כלל, הן לצדק הן לרשע, ידענו. ולעולם ידע אמונות הנודעות; ובעבור שתעמדנה נפשות הצדיקים ותהיינה קיימות לעולם, על כן ידע אותן. גם ידע, כי נפשות הרשעים תאבדנה; הנה הטעם, כי דרך הרשעים לאבדון. ואם נפשות הרשעים תאבדנה, אף כי נפשות ה"לצים" (לעיל, א). או תהיה מלת רשעים כוללת "חסאים" ו"לצים" (שם). רד"ק: ופירוש יודע - מכירם ומשגיח להיטיב להם; וכן "מה אדם ותדעוהו" (תה' קמד, ג); "אשר ידעו ה'" (דב' לד, י); "כי ידעתי את מכאוביו" (ש"ג, ז); "ידעת בצרות נפשי" (תה' לא, ח); "אני ידעתיך במדבר" (הו' יג, ה). ועל זה הדרך: "ואני לי מכיר" (תה' קמב, ה); "יהי מכירך ברוך" (רות ב, יט). אמר, כי האל יתעלה אוסף נפשות הצדיקים אליו, ויודעם ומכירם להשביעם משובו ומידיעתו והשגתו, שהיא הטובה הגדולה והגמול הטוב, כמו שאמר "והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך" (ש"א כה, כט). ודרך רשעים תאבד - כי במותם אין להם תקומה, כמו שאמר "לא יקומו" (לעיל, ה). ותאבדנה נפשותם וילכו לאבדון, כמו "ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע" (שמואל א, כה, כט).

תָּן לְחֶכֶם וְיַחֲכֶם עוֹד

אני מבקש מאוד ממי שיש לו הערות שלא ימנע מלשולחן אלי

הכתובת למשלוח: elivahule@gmail.com

הערות מתקבלות גם באנגלית.

הודעה מאתר "לדעת" כאן תוכלו להוריד גליונות פרשת השבוע מדי שבוע (גם גליונו מופיע

שם): <http://www.ladaat.info/gilyonot.aspx>

אם אתה מתעניין

בהבטים הלשוניים של התורה

(לשון המקרא, המשנה, התלמוד וכו')

אתה מוזמן להרשם (בחנם)

לקבלת דוא"ל געושיאים לשוניים

בכתובת: maanelashon@gmail.com

☺ בוא להחכים את עצמך ואת שאר המכותגים ☺